

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

К-14038

П327970

ISSN 0453-8048

ISSN 0453-7998

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ім.В.Н.Каразіна**

511'2001

Вип. 12

2001

11 14 2005

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

ISSN 0453-7998

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ім.В.Н.Каразіна**

511'2001

Заснований в 1983р.

**СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА:
МЕТОДОЛОГІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДИ**

**SOCIOLOGICAL STUDIES
OF CONTEMPORARY SOCIETY:
METHODOLOGY, THEORY, METHODS**

Випуск 12

**Харків
2001**

ББК 60.5
В-36

Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна.
“Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. –
2001. – №511. – 162 с.

Вестник Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина.
“Социологические исследования современного общества: методология, теория,
методы”. – 2001. – №511. – 162 с.

Visnyk of the V.Karazin Kharkov National University. “Sociological Studies of
Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods”. – 2001. – #511. – 162 p.

Редакційна колегія:

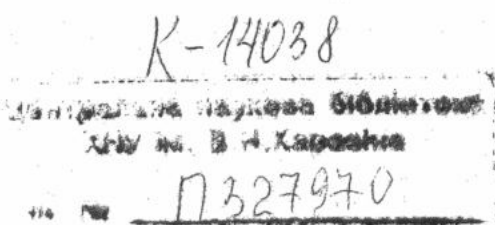
Д-р соціолог. н. проф. **В.С.Бакіров** (відповідальний редактор), д-р екон. н. проф. **Є.М.Воробйов**, д-р філос. н. проф. **М.І.Сазонов**, д-р соціол. н. проф. **В.О.Соболев**, д-р філос. н, проф. **В.В.Шкода**, д-р філос. наук, проф. **О.О.Якуба**, канд. філос. наук, доцент **В.М.Ніколаєвський** (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії:

61002, Харків, вул. Мироносицька, 1, соціологічний факультет Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна
Тел.: 45-73-34, 45-75-55, 45-73-68; e-mail: sociology@univer.kharkov.ua

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. Протокол № 3 від 23 лютого 2001 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4063 від 02.03.2000

© Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна
2001

ЗМІСТ

Содержание	5
Contents	7
ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Бакіров В.С. <i>Історичні форми ціннісної свідомості</i>	9
Куценко О.Д. <i>Функціонуюча еліта: кристалізація елітних сіток в Україні</i>	16
Бурега В.В. <i>Середній клас як основа соціальної стабільності</i>	23
Бабенко С.С. <i>Неформальне суспільство: стратегії життєвого успіху у суспільстві, що трансформується</i>	31
Мусієздов О.О. <i>Трансформація: до реконструкції соціологічного поняття</i>	35
Горбач О.Н. <i>До питання щодо визначення поняття "маргінальна особистість"</i>	40
Вакуленко С.М. <i>Тенденції трансформації трудової діяльності в постіндустріальному суспільстві</i>	44
Зубрева Н.Є. <i>Основні теоретико-методологічні підходи до вивчення організаційної культури</i>	49
Стрельнік О.О. <i>До питання щодо методологічних витоків соціологічного аналізу гендерної нерівності</i>	53
Волянська О.В. <i>Агресія як об'єкт соціологічного аналізу</i>	57
Певцова С.В. <i>Чутки як форма масової комунікації у сучасному суспільстві</i>	60
Малес Л.В. <i>Геополітичні відносини в глобальному контексті</i>	64
Юдочкін С.В. <i>Політична участь як об'єкт соціологічного аналізу</i>	70
СОЦІОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ І УПРАВЛІННЯ	
Нагорний Б.Г. <i>Соціологія і менеджмент: проблеми інтеграції</i>	74
Хижняк Л.М. <i>Розмір організації як фактор її життєздатності в індустріальному і постіндустріальному суспільствах</i>	78
Колосовська І.І. <i>Культура підприємницької діяльності як предмет соціологічного аналізу</i>	84
Щерба О.І. <i>Вплив реклами на товарний вибір споживача</i>	92
РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА	
Лисиця Н.М. <i>Нові тенденції споживчої політики в регіоні як наслідок управління конфліктом у маркетингу</i>	98
Хоронжий А.Г. <i>Регіональна економічна соціологія</i>	102
Бірюкова М.В. <i>Особливості регіональної соціальної політики в Україні</i>	108

Шатохін А.М. Соціально-демографічна криза українського села та шляхи її подолання: регіональний аспект	113
Котуков О.А. Регіональна управлінська еліта: на шляху до формування соціальної ідентичності	121
СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ	
Сидоренко О.Л. Державні і приватні вузи в освітньому просторі України: загальне та особливе	126
Балабанов Р.В. Управління вищою школою: аналіз закордонного досвіду	132
Ільченко І.О. Інституціоналізація підготовки спеціалістів паблік рилейшнз в Україні	136
СОЦІОЛОГІЯ СПОРТУ	
Саппа М.М. Розвиток фізичної культури і спорту як соціальна проблема	140
Саппа М.М., Лукащук В.І. Проблеми української фізичної культури крізь призму газетних публікацій	143
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
Хижняк Л.М., Сорока Ю.Г. Суспільство і соціологія в пошуку нових ідей (замітки з Першого Всеросійського соціологічного конгресу)	147
ПЕРШІ ПУБЛІКАЦІЇ	
Плахова О.М. Репродуктивне здоров'я жінки як соціальна проблема	151
Косуля І.Ю. Соціальний час: питання вивчення та розуміння	155
Соціологічний факультет Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна	159
Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень	160
Вимоги до авторів	161

СОДЕРЖАНИЕ

Contents	7
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Бакиров В.С. Исторические формы ценностного сознания	9
Куценко О.Д. Функционирующая элита: кристаллизация элитных сетей в Украине	16
Бурева В.В. Средний класс как основа социальной стабильности	23
Бабенко С.С. Неформальное общество: стратегии жизненного успеха в трансформирующемся обществе	31
Мусиездоров А.А. Трансформация: к реконструкции социологического понятия	35
Горбач А.Н. К вопросу об определении понятия "маргинальная личность"	40
Вакуленко С.Н. Тенденции трансформации трудовой деятельности в постиндустриальном обществе	44
Зубрева Н.В. Основные теоретико-методологические подходы к изучению организационной культуры	49
Стрельник Е.А. К вопросу о методологических истоках социологического анализа гендерного неравенства	53
Волянская Е.В. Особенности социологического анализа агрессии	57
Певцова С.В. Слухи как форма массовой коммуникации в современном обществе	60
Малес Л.В. Геополитические отношения в глобальном контексте	64
Юдочкин С.В. Политическое участие как объект социологического анализа	70
СОЦИОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИЙ И УПРАВЛЕНИЯ	
Нагорный Б.Г. Социология и менеджмент: проблемы интеграции	74
Хижняк Л.М. Размер организации как фактор ее жизнеспособности в индустриальном и постиндустриальном обществах	78
Колосовская И.И. Культура предпринимательской деятельности как предмет социологического анализа	84
Щерба О.И. Влияние рекламы на товарный выбор потребителя	92
РЕГИОНАЛЬНАЯ СОЦИОЛОГИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА	
Лисица Н.М. Новые тенденции потребительской политики в регионе как следствие управления конфликтом в маркетинге	98
Хоронжий А.Г. Региональная экономическая социология	102

Бирюкова М.В. Особенности региональной социальной политики в Украине	108
Шатохин А.Н. Социально-демографический кризис села и пути его преодоления: региональный аспект	113
Котуков А.А. Региональная управленческая элита: на пути к формированию социальной идентичности	121
СОЦИОЛОГИЯ ОБРАЗОВАНИЯ	
Сидоренко А.Л. Государственные и частные вузы в образовательном пространстве Украины: общее и частное	126
Балабанов Р.В. Управление высшей школой: анализ зарубежного опыта	132
Ильченко И.А. Институционализация подготовки специалистов публичных рилейшнз в Украине	136
СОЦИОЛОГИЯ СПОРТА	
Саппа Н.Н. Развитие физической культуры и спорта как социальная проблема	140
Саппа Н.Н., Лукащук В.И. Проблемы украинской физической культуры сквозь призму газетных публикаций	143
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ	
Хижняк Л.М., Сорока Ю.А. Общество и социология в поиске новых идей (заметки с Первого Всероссийского социологического конгресса)	147
ПЕРВЫЕ ПУБЛИКАЦИИ	
Плахова Е.Н. Репродуктивное здоровье женщины как социальная проблема	151
Косуля И.Ю. Социальное время: вопросы изучения и понимания	155
Социологический факультет Харьковского национального университета им.В.Н. Каразина	159
Восточнoукраинский Фонд социальных исследований	160
Требования к авторам	161

CONTENS

THEORETICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY

Bakirov V. <i>Historical forms of values consciousness</i>	9
Kutsenko O.D. <i>The Acting Elite: Elite Networks Crystallization in Ukraine</i>	16
Burega V. <i>Middle Class as the Basis of Social Stability</i>	23
Babenko S. <i>Informal Society: Life-Success Strategies in the Society Undergoing Transformation</i>	31
Musiezdov A. <i>Transformation: toward the Reconstruction of Sociological Concept</i>	35
Gorbach A. <i>To the Question of Determining the Concept of Marginal Personality</i>	40
Vakulenko S. <i>Tendencies of Transformation of Labour Activity in Postindustrial Society</i>	44
Zubreva N. <i>Main Theoretical and Methodological Approaches to the Analysis of the Organizational Culture</i>	49
Strel'nik E. <i>To the Question of Methodological Sources of the Sociological Analysis of Gender Inequalities</i>	53
Volyanskaya E. <i>Aggression as a Sociological Object</i>	57
Pevtsova S. <i>Rumours as a Form of Mass Communication in a Contemporary Society</i>	60
Males L. <i>Geopolitical Relations in a Global Context</i>	64
Yudochkin S. <i>Political Participation as an Object of Sociological Study</i>	70

SOCIOLOGY OF ORGANIZATIONS AND MANAGEMENT

Nagorny B. <i>Sociology and Management: Problems of Integration</i>	74
Khizhnyak L. <i>Size of Organization as the Factor of its Viability in Industrial and Postindustrial Societies</i>	78
Kolosovskaya I. <i>Culture of Entrepreneur Activity as a Subject of the Sociological Analysis</i>	84
Scherba O. <i>The Impact of Advertisement on a Consumer's Choice of Goods</i>	92

REGIONAL ECONOMIC SOCIOLOGY AND SOCIAL POLICY

Lisitsa N. <i>New Tendencies of Consumer Politics in Region as a Consequence of Management of the Conflict in Marketing</i>	98
Khoronzhy A. <i>Regional Economic Sociology</i>	102
Biryukova M. <i>Peculiarities of Regional Social Politics in Ukraine</i>	108

Shatokhin A. *Socio-Demographic Crisis of Village and the Way of its Overcoming: regional aspect* 113

Kotukov A. *Regional Administrative Elite: on the Way to Social Identity Formation* 121

SOCIOLOGY OF EDUCATION

Sidorenko A. *State and Private High Schools in Educational Space of Ukraine: General and Individual Aspects* 126

Balabanov R. *Management of a Higher School: Analysis of Foreign Experience* 132

Il'chenko I. *Institutionalization of Preparation of the Specialists in Public Relations in Ukraine* 136

SOCIOLOGY OF SPORTS

Sappa N. *Development of Physical Culture and Sport as Sociological Problem* 140

Sappa N., Lukaschuk V. *Problems of the Ukrainian Physical Culture through a Prism of the Newspaper Publications* 143

SCIENTIFIC LIFE

Khizhnyak L., Soroka U. *Society and Sociology in Search for New Ideas (Note from the First All-Russia Sociological Congress)* 147

THE FIRST PUBLICATION

Plakhova E. *Reproductive Health of a Woman as a Social Problem* 151

Kosulya I. *Social Time: Problems of Studing and Understanding* 155

Sociology Faculty of the V.Karazin Kharkov National University 159

East Ukrainian Foundation for Social Research 160

The Requirements to the Authors 161

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

ББК 60.5

УДК 316.752(091)

Бакіров В.С.

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ЦІННІСНОЇ СВІДОМОСТІ

The specific character of producing value awareness and its functioning in a traditional society can be reduced to the following:

- 1) *the principle means of producing value conceptions – spontaneous cultural selection;*
- 2) *the principle form of expressing value conceptions – norms;*
- 3) *the principle type of inculcation into individual awareness – ritualized instruction.*

The means of producing value awareness and its functioning, which is typical of an industrialized society could be marked by the following peculiarities:

- 1) *the principle means of producing value conceptions – specialized spiritual production;*
- 2) *the principle form of expressing value conceptions – ideas, i.e. value conceptions, simultaneously containing a model of what is due as well as the program for its realization;*
- 3) *the principle type of inculcation into individual awareness – social obtrusion (“manipulation”, “infusion” etc.).*

Специфіка виробництва й функціонування ціннісної свідомості в традиційному суспільстві зводиться до наступного: 1) основний спосіб виробництва ціннісних уявлень – стихійно-культурний відбір; 2) основна форма вираження ціннісних уявлень – норми; 3) основний вид упровадження в індивідуальну свідомість – ритуалізоване навчання.

Характерний для індустріального суспільства спосіб виробництва й функціонування ціннісної свідомості може бути означений такими особливостями: 1) основний спосіб виробництва ціннісних уявлень – спеціалізоване духовне виробництво; 2) основна форма вираження ціннісних уявлень – ідеї, тобто ціннісні уявлення, які одночасно містять зразок належного і програму дій з його реалізації; 3) основний спосіб упровадження в індивідуальну свідомість – соціальне нав'язування (“маніпулювання”, “навівання” і т.п.).

Ключові слова: ціннісна свідомість, ціннісні уявлення, соціальне життя, соціальне нав'язування, норми.

Пов'язане з цивілізаційними змінами становлення нової соціальної реальності спричиняє не тільки зміну змісту нормативної ціннісної моделі світу, домінуючих у масовій свідомості ціннісних ідей та уявлень. Перехід до кожної нової стадії цивілізаційного розвитку означає також і перетворення основних механізмів, за допомогою яких суспільство виробляє, робить поширеними й загальноприйнятими ціннісні уявлення, перетворює їх у мотиваційно-сміслову основу людської поведінки. Саме тому соціологічний аналіз ціннісної свідомості вимагає теоретичного прояснення суті й смислу кардинальних змін соціальної механіки виробництва та реалізації ціннісних уявлень.

Спосіб виробництва й функціонування ціннісної свідомості впливає, по-перше, з фундаментальних принципів існування певного типу цивілізації, розв'язуваних нею завдань, належить до найважливіших механізмів життя даної цивілізації.

І по-друге, як свідчить ретроспективний культурологічний та соціологічний аналіз, спосіб соціального виробництва ціннісної свідомості тісно пов'язаний із характерним для даного типу соціальної реальності способом індивідуального суспільного буття людини. Ступінь і характер розвиненості в людині індивідуально-особистісного начала, конкретні форми його включеності в соціальні групи та спільноти, принципи його

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна (т.: (0572) 45-72-55, e-mail: rector@univer.kharkov.ua; sociology@univer.kharkov.ua)

взаємодії з соціальними структурами, інститутами й соціальним організмом у цілому – все це вимагає відповідного способу виробництва ціннісної свідомості.

У традиційному суспільстві ціннісні уявлення про світ, про місце людини в ньому, про те, як людині належить жити, що є сенсом її життя, виникали в самій практиці суспільної діяльності, вироблялися на рівні узагальнення повсякденного досвіду, переважно в буденних формах свідомості.

Головною турботою традиційного суспільства є не розвиток, а відтворення усталених форм життя, репродукування всіх систем суспільної взаємодії. Головним принципом “традиційних” цивілізацій є “відтворення, збереження біологічних і соціальних форм життя, вірність сакралізованій традиції, яка проникає в усі сфери суспільного й індивідуального буття” [1, с.33].

Авторитету тим або іншим ціннісним формулам надає в цьому суспільстві не стільки санкція релігійної або світської влади, скільки санкція традиції, апеляція до того, що все це вже було, що так жили предки.

Ціннісні уявлення формувалися дуже повільно. У них кристалізувалися шляхом спроб і помилок, шляхом тривалого відбору ті ідеї обов’язкового, доброго, справедливого тощо, які допомагали суспільному життю текти в його звичному річищі. Тут, звичайно, не обходилося без якихось несподіваних, спонтанних змін у ціннісному полі духовної культури. Однак становлення в суспільній свідомості сталих систем ціннісних уявлень відбувалося, в основному, у формі стихійно-культурного відбору.

Те в ціннісній інтерпретації світу, що було необхідне для збереження форм соціального людського існування, що склалися, відбиралося самим життям, його культурною практикою, закріплювалося в релігійній, етичній, естетичній, правовій, політичній формах; таким же чином вироблялося й багато загальнолюдських абсолютних ціннісних уявлень, які відірвані від сьогоденних функціональних потреб життєвої практики, але несуть у собі більш глибокий духовний смисл – визначення абсолютних вищих цілей і призначень людини.

Там, де соціальне життя керується традиціями, які сягають глибокої давнини, там ціннісна свідомість має форму зведення жорстко визначених і однозначно сформульованих життєвих цілей, стереотипів поведінки, норм взаємин як у публічній – політичній, правовій державній сфері, так і у сфері приватній, інтимно-особистій. Не можна, звичайно, зводити всю своєрідність традиційних суспільств до одного типу.

Традиційне суспільство в общинно-кастовій Індії дуже відрізнялося від традиційного суспільства в Китаї, де етико-ритуальні принципи й норми поведінки, стандарти поведінки густою мережею обплітали повсякденне життя людини, але були багато в чому десакралізовані й деміфологізовані. Традиційне суспільство на Близькому Сході мало масу відмінностей від традиційного суспільства у Східній Європі. Тому існувала й певна “горизонтальна” наступність. Ціннісні ідеї й уявлення, що зародилися в надрах соціокультурного середовища одного традиційного суспільства, переходили в інші традиційні соціальні системи як впливи інших культур. Однак будь-який інноваційний ціннісний матеріал обов’язково перероблявся місцевою традицією, яка відбирала те, що працювало на її власне збереження. Це була або релігійно-сакральна традиція, або традиція етнічно-фольклорна, укорінена в міфологічних структурах свідомості. Однак, іще раз слід підкреслити, вона напрацьовувалася й нарощувалася в процесі стихійно-культурного відбору, який виробляв той синкретичний комплекс ціннісних уявлень, що й складав мотиваційно-сміслову основу соціальної поведінки в традиційному суспільстві. Учення, настанови мудреців, реформаторів, законодавців (таких, наприклад, як Солон, Конфуцій, Будда) входили в практику масової поведінки лише тому, що вписувалися в авторитет традиції чи перетворювалися в традиції самі.

А.Я.Гуревич пише, що в традиційному суспільстві мислителі керувалися принципом “переповідання та переказу древніх, а не винаходу нового” [2, с.136].

У традиційних суспільствах безсумнівно висувалися і ціннісні системи, що

конкурували одна з одною, особливо в традиційних суспільствах із розвинутою філософською та етико-релігійною думкою. Так, у Китаї конфуціанська доктрина *лі* (добропристойність), яка була теоретично осмисленою загальною характеристикою правильного соціального устрою й правильної поведінки людини, тобто ціннісною концепцією, була предметом обговорення представників різних філософсько-етичних напрямів Давнього Китаю. Конфуціанство критикувалося прихильниками Мо-цзи (V ст. до н.е.) з позицій більш сильно вираженого утилітарного егалітаризму, хаосами – з позиції натуралістського гедонізму, легістами – з позицій посилення правових засад, жорстокого культу закону, тобто правового ригоризму. Однак перемога дісталася все-таки конфуціанським ціннісним принципам і перш за все тому, що конфуціанці спиралися на міцний ґрунт давніх традицій. Конфуціанська концепція перемогла саме тому, що вона, відмовляючись від релігійної санкції, деміфологізуючи та десакралізуючи ціннісні ідеї, постійно апелювала до мудрості предків, до традицій минулого, пов'язуючи їх із потребами реальностей сучасної їм епохи, тобто використовуючи механізм сполучення з традицією, що не порушує логіки стихійно-культурного відбору. Показово, що в епоху Хань, коли реформоване конфуціанство набуло статусу офіційної ідеології та дістало можливість пропагувати і практично насаджувати свої цінності й норми, його самоназва – *жу* (“освіченість, ученість”) не містила вказівок на ім'я засновника, на відміну від конкуруючих учень. Китайські мислителі розробляли “моральну теорію людських дій” [2, с.136], однак для того, щоб інтелектуально санкціонувати систему питомих ритуалів, обрядів та звичаїв. Конфуціанські цінності та норми були незаперечно обов'язковими для всіх членів суспільства – від імператора до простолюдина, тобто вони мали універсально-регулюючий характер. Їх соціальне функціонування не зводилося до суворого дотримання казарменої дисципліни, що підтримувалося невідворотністю покарання, але являло собою жорстокий автоматизм набутого з коліски стереотипу поведінки. Простолюдин у Китаї міг стати даосом, буддійським монахом, а в пізніші часи – мусульманином або християнином, однак від народження до смерті – в ціннісному соціальному плані – не змінювався, свідомо чи несвідомо дотримувався непорушних принципів етико-ритуальних норм, систематизованих конфуціанцями. Класичний конфуціанський трактат “Лі цзі”, укладений на початку нової ери – систематизований звід рекомендацій та регламентів чи не на всі випадки життя. Л.С.Васильєв пише, що ця система “ось уже майже дві тисячі років у тому чи іншому обсязі відома практично кожному китайцеві, особливо грамотному й освіченому. Вона зліпок його життя, в усякому разі у тому смислі, що являє собою ідеальну модель соціальної структури, в якій вона існує від народження. І хоча модель не завжди адекватна реаліям, сила її якраз у тому, що вона орієнтує реальність у певному напрямку й за відсутності вагомої альтернативи “ця орієнтація, так чи інакше, обов'язкова для всіх” [3, с.174].

У ціннісно-нормативних системах, подібних до “Лі цзі”, по суті закодована вся система соціальної поведінки, яка відтворює політичні, адміністративні, сімейні та інші інститути величезного складно організованого соціального організму. Ціннісна свідомість тут представлена переважно у вигляді норм, тобто імперативних уявлень про цінне. Перед традиційним суспільством не стояло завдання нав'язати людині певного роду бажання, прагнення (цінності – цілі). Бажання індивідуума швидше приборкувались, стримувались.

Акцент ціннісної свідомості традиційного суспільства на “цінностях – засобах”, на нормативній формі його формулювання й подання індивідуумові пояснюється особливостями цього індивідуума. У традиційному суспільстві, за свідченням практично всіх найбільших його дослідників, відсутня розвинута індивідуальна свідомість, відсутня людська індивідуальність у сучасному значенні цього поняття. А.Я.Гуревич вважає, що навіть поняття “об'єктивне” й “суб'єктивне” навряд чи застосовні до світосприймання людей цієї епохи. “Це протиставлення виражає сучасне ставлення до світу, яке чітко й свідомо розмежовує внутрішній світ людини й реальність, що існує поза нею. Але... в

середні віки в суб'єкті бачили "мікрокосм" – зменшений дублікат "макрокосму", який в усьому повторював світ. Індивідуум не протиставлявся природі, світу, він з ними співставлявся як аналог. Тут суб'єктивне й об'єктивне зливалися чи, краще сказати, не були ще розчленовані"[2, с.151].

Перед традиційним суспільством тому стояло завдання навчити поведінці, наперед орієнтованій на групові концепції належного. Чіткі нормативи соціальної поведінки охоплювали буквально всі сторони життя, як публічного, так і приватного, навіть інтимного, і вводилися в індивідуальну свідомість шляхом різних форм ритуалізації. Ритуал і церемоніал – найважливіші форми функціонування свідомості в традиційному суспільстві. Вони перетворювали норми, традиції, звичаї ледь не на автоматичні стереотипи поведінки в стандартизованих соціальних ситуаціях, забезпечуючи їх постійне відтворення й оберігаючи соціальну систему від зміни й руйнування¹.

У традиційному суспільстві людське буття характеризується відсутністю тієї свободи, яку воно набуває в індустріальній цивілізації. Людина мовби прикута до своєї соціальної ролі, її вчинки і дії суворо і чітко регламентовані і розписані аж до найменшої дрібниці, її географічні та соціальні переміщення суворо заборонені. Від народження людина виявляється включеною до конкретної соціальної структури, що визначає загальний і конкретний зміст типових форм її життєдіяльності. "Особа ототожнювалась з її роллю в суспільстві: це був селянин, ремісник чи лицар, але не індивідуум, який за своїм вибором займається тією чи іншою справою. Соціальний лад розглядався як природний порядок, і будучи певною частиною цього порядку, людина відчувала впевненість, почуття причетності до нього"[4, с.44].

Традиційне суспільство тримало людину в жорстких межах регламентованої соціальної поведінки, але це вона легко переносила, оскільки ще не була особистістю, суб'єктивно не відділяла себе від громади, родини, клану, цеху, гільдії, будь-якої форми групової поведінки, корпоративного життя. Індивідність індивідуальної свідомості була якоюсь мірою ілюзорною, тому що вона наполегливо повертала до того, що людина є окремою людиною лише умовно, оскільки цілковито належить соціальному, природному, космічному чи трансцендентному началу. Усвідомлення своєї людської індивідуальності, своєї "самості" не було розвинуто, і це чудово охарактеризовано Якобом Буркхардтом: "У середні віки обидві сторони самосвідомості по відношенню до зовнішнього світу і свого внутрішнього "Я" неначе дрімали під одним спільним покривалом. Покривало було зіткано з підсвідомих вірувань, наївних поглядів і забобонів; увесь світ з його історією уявлявся крізь це покривало у своєрідному забарвленні, і людина пізнавала себе тільки за расовими особливостями чи за ознаками, які розрізняють народ, партію, корпорацію, родину, іншими словами, поняття особистості пов'язувалося завжди з будь-якою спільною формою"[5, с.157].

Отже, виробництво й функціонування ціннісної свідомості у традиційному суспільстві відрізнялося такими рисами: 1) основний спосіб виробництва ціннісних уявлень – стихійно-культурний відбір; 2) основна форма вираження ціннісних уявлень – норми як імперативне виявлення ціннісної свідомості; 3) основний вид упровадження в індивідуальну свідомість – ритуалізоване навчання.

Перехід від традиційного суспільства до індустріального означав зміну соціально-історичного способу виробництва й функціонування ціннісної свідомості, пов'язану з радикальними змінами в соціокультурному способі індивідуального людського існування, з виходом людини з доособистісного існування, який почався в Європі в епоху Від-

¹ Ця особливість традиційного способу зв'язку індивідуума з соціальним цілим виразно підкреслена в порівнянні Дж. Сміта: "Якщо в Західному світосприйнятті "Я" нагадує водія, що керує машиною, то в маорійському світосприйнятті воно нагадує швидше пасажир машини, що складається із безлічі частин, які, будучи змазаними й доглянутими шляхом точного дотримання необхідних ритуалів, повинні без перешкод рухатися за рахунок власної енергії по накресленому шляху" (Цит. за Кан Л.С. Ребенок и общество. М., 1988. С. 121.

родження.

Новий час був особливим періодом у розвитку людства – переходом від традиційного суспільства до індустріального, становленням індивідуального способу буття людини в соціокультурному світі. Кожна мисляча людина віднині “повинна була знаходити й вибудовувати ці цінності на свій страх і ризик – у незавершеному світі серед безлічі чужих “правд”, у нескінченній історії, що протікає крізь мою миттєвість. Викінчений смисл більше не гарантований ніким і нічим, не даний ззовні, не посланий згори ані царем, ані Богом, ані героєм. Викінчений смисл не подарований як вічний і абсолютний. “Вічні цінності”? О, скільки ваша душа бажає. Але відтепер, навіть якщо індивідуум обирає конфесіональну позицію, він живе в світі, де немає тотальної, звичної для всіх єдиної й обов’язкової позиції, тому в будь-якому разі – це його особиста позиція, тобто заснована на його унікальній людській сутності, на його індивідуальній суверенності” [6, с.80].

Станово-статусна корпоративна регламентованість життєдіяльності людини традиційного суспільства переживалася нею як природна даність. Становлення індустріального суспільства унеможлиблювало поведінку, підкорену ритуалізованим стереотипам, які відтворюють ієрархічну систему особистої залежності. Цю систему заступає система речової залежності. Людина в ній вимушена виходити за межі ритуально-церемоніальних стандартів, на свій страх і ризик. Вона виявляє себе серед безлічі конфліктних соціальних ситуацій, які потребують вибору однієї з кількох правових, моральних, естетичних, політичних альтернатив.

Стереотипізована форма мотивації поступається раціоналізованій, яка вимагає не відтворення традиційного зразка поведінки в стандартній соціальній ситуації, а підрахунку “вигод” і “витрат”, економічного й соціального розрахунку, що й відобразилось в етиці утилітаризму, яка трактувала моральний вибір як простий підрахунок плюсів і мінусів, варіантів поведінки. Потреба в оперуванні різними ціннісними аргументами в різноманітних соціальних ситуаціях, можливість відхилення, недотримання “правила”, звичаю передбачала розвиток системи внутрішньої ціннісної детермінації “цільових” ціннісних уявлень, які будують для індивідуума основу особистісної самоідентифікації. Виникла історична потреба у формуванні нового соціального способу виробництва й реалізації ціннісних уявлень, що враховує появу нового способу ціннісної саморегуляції особистості.

Перехід до нового способу ціннісної регуляції соціальної поведінки, орієнтованої на інтеріоризовані людиною уявлення про життєві “цінності-цілі”, супроводжувався глибокими змінами в усіх структурах духовної культури суспільства: у філософії, в етиці, в релігії. Філософія звернулася до теми гуманізму (Е.Роттердамський, Л.Б.Альберті, Т.Мор); етика – до етичного раціоналізму (Спіноза, Гоббс, Гельвецій); релігія – до протестантської ідеї обраності. Новий спосіб виробництва й функціонування ціннісної свідомості вимагав іншого ставлення індивідуума не тільки до соціальної спільноти й суспільства, але й до Бога. Релігійна свідомість зазнає якнайглибшої реформації. Протестантизм запропонував принцип внутрішньої релігійної достовірності як єдиного способу пізнання Бога, став релігійною основою духовного індивідуалізму. “Психологічно цей духовний індивідуалізм відрізнявся від індивідуалізму економічного: в обох випадках індивідуум абсолютно самотній, в обох випадках він стикається з підкорюючою силою, якою б вона не була – Господь, конкуренти чи безликі сили. Індивідуалістичне відношення до Бога було психологічною підготовкою до індивідуалізму людини в світському житті” [4, с.98].

Індустріальне суспільство обривало всі зв’язки, що поєднують людську індивідуальність. Становлення буржуазних соціальних відносин звільняло людину в психологічному, культурному й соціологічному аспектах, виводило її життя з жорстких рамок корпоративної регламентації. Людина вже не була пов’язана жорсткою системою традиційно легімізованих приписів, нормативів, залишилася сам на сам із собою. В економічній сфері її успіх віднині ґрунтувався не на зусиллях і функціонуванні тієї

професійної групи, невід'ємною частиною якої вона є, а на її власних зусиллях, її особистому "страхові й ризику". Зникали кастові, станові відмінності, зростало розуміння й усвідомлення прав і свобод окремої людини як індивідуума, а не як члена соціальної групи. Однак "несуб'єктність" індивідуума традиційного суспільства не поступається "суб'єктності".

Подальший розвиток цивілізації, що базується на машинній індустрії, трансформовував формуючу людську суб'єктність у "квазі-суб'єктність", перетворював індивідуума у функціональний додаток до техніки й у деталь соціальної машини. Стосовно такої людини важко говорити про суб'єктність й автономність особистості. Вона вже не спрямовує свій розум і свою волю на те, щоб жити самотнім життям, щоб вільно й самостійно осягати його найвищі смисли й цілі. Навпаки вона сприймає і предмети побуту й форми життя такими, якими їх нав'язує їй раціональне планування й раціональна організація індустріального суспільства і робить це з упевненістю в їх розумності [7, с.545]. Свобода волевиявлення не є для неї серйозною цінністю. Для неї вигідніше, природніше вживатися в ту або іншу організацію, підкорятися її програмам, "втікати від свободи".

Якщо ціннісна свідомість традиційного суспільства регулювала соціальну поведінку, акцентуючи на "інструментальних", а не на "цільових" цінностях, то в індустріальному суспільстві – навпаки. Тут людина позбавлена можливості особистого життєвого цілевизначення (та й не здатна до нього), цілі її життя дані зовні і їй залишається лише виявляти винахідливість у визначенні інструментальних засобів досягнення цих цілей. Е.Фромм писав, що людина індустріального суспільства живе в стані ілюзії, ніби вона знає, чого хоче, тоді як насправді вона хоче те, чого вона повинна хотіти згідно з шаблоном, відповідно до загальноприйнятих правил. Така людина боїться зазирнути у справжні цілі й смисли свого буття, легко уникає цієї проблеми, приймає готові, задані стандартні цілі життя. "Сучасна людина готова піти на величезний ризик, намагаючись досягти мети, яка вважається саме "її" метою, але надзвичайно боїться ризику й відповідальності визначити для себе справжні власні цілі. Бурхливу діяльність часто вважають ознакою самостійної дії, але ми знаємо, що така діяльність може бути самостійною не більше ніж поведінка актора чи загипнотизованої людини. Коли ставиться п'єса, кожен актор може дуже енергійно грати свою роль і навіть вставляти якісь репліки або власні деталі дії. Але при цьому він все-таки всього лише грає доручену роль"[4, с.211].

Переважаючою формою ціннісних уявлень в індустріальному суспільстві виступають не норми, а ідеї. Саме на цій стадії цивілізаційного розвитку ідеологія як систематизоване раціоналізоване вираження певних соціальних, класових інтересів починає відігравати домінуючу роль у суспільній свідомості. Ідеологія – це ціннісна свідомість, виражена в формі раціоналізованих програм практичної масової поведінки. М.Рокич за допомогою контент-аналізу праць, виступів ідейних лідерів основних політичних течій ХХ століття дійшов висновку, що всі ідеології цього століття диференціюються відношенням до "свободи" й "рівності": капіталістична (консервативна) ідеологія (визнання свободи, заперечення рівності); соціалістична ідеологія (визнання свободи, визнання рівності); комуністична ідеологія (заперечення свободи, визнання рівності); фашистська ідеологія (заперечення свободи, заперечення рівності)[8, р.271]. Можна дискутувати про те, наскільки повною й точною є ця класифікація, але важливо підкреслити інше: індустріальна епоха впливає на соціальну поведінку людей перш за все тим, що цілеспрямовано насичує масову свідомість системами різних дій, метою яких є формування в індивідуумів відповідних уявлень про своє місце в соціальній системі, про цілі особистого життя, про його надзавдання, про належні форми життєдіяльності і т.д.

Індустріальне суспільство суттєво змінює сам спосіб продукування ціннісних уявлень, який можна було б визначити як *соціальне нав'язування*. Е.Дюркгейм, прибічник безумовного примату колективної душі над індивідуальною (соціологізму), вважав

такий спосіб взаємодії індивідуальної і суспільної свідомості природним і єдиноможливим.¹

В індустріальних соціальних системах виникають потужні інститути спеціалізованого духовного "продукування", що виробляють і запроваджують у суспільній свідомості моральні, політичні, правові та інші комплекси ідей, в яких закодовані інтереси класів, соціальних груп, верств, інших "діючих осіб" суспільного життя. Якщо в традиційному суспільстві джерелом змісту ціннісної свідомості є ніщо інше як досвід збереження сформованих форм життя, то в індустріальному суспільстві, що вимагає змін, інновацій, перебудов, реагування на непередбачені ситуації взаємодії з природою, такими виступають суспільні і класові інтереси, які правильно чи помилково сприймаються людьми, набувають вигляду або ідеології, або утопії. Індустріальне суспільство – суспільство, що претендує на знання власних законів і здатність їх застосовування в різних формах соціального планування і проектування. Проте головне все-таки не в цьому. В індустріальному суспільстві виникає технічна можливість вироблення у найширших масштабах заданих ціннісних уявлень, що орієнтують людину на певну концепцію "гарного життя", на нормативний образ "доброчинної", "добропорядної", "гідної" людини, громадянина, члена суспільства. Друкарство, засоби масової інформації, розгалужені системи освіти зробили можливими пропаганду, насадження, "занесення" у масову свідомість ціннісних ідей, уявлень, критеріїв, готових оцінок, що виробляються, спричиняються філософами, журналістами, літераторами, політиками, проповідниками тощо. Виникає ціла індустрія вироблення ціннісної свідомості, що використовує не тільки ефективні технічні засоби, але також організаційні форми і наукові методи. Це означає появу практично невідомих традиційній цивілізації форм духовної діяльності суспільства: "маніпулювання свідомістю", "промивання мозку", "програмування особистості" і т.п.

Оскільки в тоталітарних системах дух індустріалізму виявляється найбільше, оскільки в них потяг "нав'язати" індивідуумам потрібні системі форми ціннісної орієнтації набувають максимально оголеного й концентрованого вигляду, так вражаюче показано у книгах Є.Замятіна, Дж.Оруелла, О.Хакслі.

Література:

1. Дилигенский Г.Г. "Конец истории" или смена цивилизаций? // Вопросы философии. 1990. – № 3. – С. 33
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1984.
3. Этика и ритуал в древнем Китае. М., 1988.
4. Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1990.
5. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. Т. 1. Спб, 1906.
6. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. М., 1989.
7. Вебер М. Избранные произведения М., 1990.
8. Rokeach M. The Nature of Human Values. N.Y., 1973.

¹ Способи мислення, діяльності і відчуття, що знаходяться поза індивідуумом, наділені примусовою силою, "внаслідок якої вони йому нав'язуються", належать до категорії фактів "соціальних". "Не маючи своїм субстратом індивідуума, вони не можуть мати іншого субстрата, крім суспільства, будь то політичне суспільство в цілому чи будь-які окремі групи, що до нього належать: релігійні групи, політичні і літературні школи, професійні корпорації тощо... Щоправда, слово "примусення" за допомогою якого ми їх визначаємо, ризикує схвилювати ревних прибічників абсолютного індивідуалізму. Оскільки вони визнають індивідуума цілком автономним, то їм здається, що його принижують усякий раз, як дають йому відчуття, що він залежить не тільки від самого себе. Але тепер вже безсумнівно, що більшість наших ідей і прагнень не вироблені нами, а приходять до нас ззовні, то вони можуть проникнути в нас, лише примусивши визнати себе; ось усе, що означає наше визначення". (Дюркгейм Э.О разделении общественного труда. Метод в социологии. К., 1991. С.413-414).

ФУНКЦИОНИРУЮЩАЯ ЭЛИТА: КРИСТАЛЛИЗАЦИЯ ЭЛИТНЫХ СЕТЕЙ В УКРАИНЕ

The article is devoted to the actual problem of the acting elite changing as an influent factor of the post-Soviet social transformation. It is concluded that in present time the original form of power relation is instituting. This form is based on the social cleavage between the elite and extra-elite groups, on alienation of the numerous part of the population from the authority, on the deep elite networks with the plural crossing cores, and on reproduction of some essential characters of the nomenclature. This form realizes in the forcing corporate-cliental relation, articulates the social capital, and, therefore stimulates the reproduction of the "dual society", which co-existing into the formal and informal social practices.

Стаття присвячена актуальній проблемі змін у владній еліті, що сталися під впливом пострадянської суспільної трансформації. Зроблений висновок про те, що в нинішній час в Україні інституціоналізується оригінальна форма владних відношень. Ця форма ґрунтується на соціальному розколі між елітами та позаелітними групами, на відчуженні значної частини населення від механізмів суспільного впливу, на плотних елітних сітках з численними ядрами, що перехрещуються, нарешті, на відтворенні деяких суттєвих характеристик радянської номенклатури. Ця форма реалізується у корпоративно-клієнтельних відношеннях, що набирають силу, артикулює значення соціального капіталу і, таким чином, стимулює відтворення "подвоєного суспільства", яке здатне співіснувати водночас у формальних та неформальних соціальних практиках.

Ключевые слова: функционирующая элита, элитная сеть, структурирование, "сдельное" лидерство, корпоративный клиентелизм, сдвоенное общество.

Властные отношения играли роль структурирующего и стратифицирующего фактора на протяжении всей истории человеческих обществ. Обладающие властью в ее широком значении: как способностью производить решения, определять приоритеты, осуществлять ментальный контроль [1], – тем самым обладали и способностью управлять обществом, направлять его динамику, воздействовать на поведение его членов, их требования и протесты. Несмотря на то, что демократические изменения в эпоху современности, в том числе и советской перестройки, были направлены, прежде всего, на преодоление данного социального раскола, фактор власти продолжает существенно стратифицировать современные общества, производить оппозиции между властвующими группами, функционирующими элитами и внеэлитными социальными образованиями, ресурсы, власти которых ограничены.

Не случайно интерес социологии и политических наук к изучению элит постоянно остается высоким, а с конца 80-х годов XX века был резко усилен начавшимися процессами бурных революционных изменений в странах Восточной Европы. Предполагалось, что в условиях подавленного авторитаризмом прошлых времен гражданского общества именно новые элиты способны выполнить роль основных субъектов реформирования общества, произвести необходимый институциональный сдвиг в его развитии. Поэтому важнейшей научной задачей стала задача идентификации "новой элиты", в своей основе вышедшей из "недр" номенклатурного класса, и социальных перспектив ее функционирования. Решение данных задач способствовало пересмотру элитных теорий и стимулировало интерес к дальнейшему развитию концепта элиты применительно к изменяющейся социальной реальности. Наиболее популярным в политической социологии с конца 80-х годов XX века становится расширенное понимание

Куценко Ольга Дмитриевна – кандидат философских наук, докторант, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета им.В.Н.Каразіна (e-mail: f_ok@guru.cit-ua.net)

элит, основанное на идеях демократического элитизма и ярко развитое Е.Этциони-Хэлеви и Д.Хигли. Под элитами понимаются те, кто удерживает стратегические позиции в крупных влиятельных организациях и движениях, направленно и регулярно влияет на процесс выработки и принятия государственных решений [2]. В состав элиты, таким образом, включаются две основные категории лидеров, которые могут занимать очень разные позиции по отношению к существующему общественному строю:

1. те, кто получает возможность влиять на государственные решения благодаря победе в конкурентной борьбе на политических выборах. Это – собственно “политическая” элита, для которой решающими являются политические и символические ресурсы (популярность, доверие, авторитет);
2. и те, кто обладает способностью влиять на решения, не участвуя в выборах, в силу контроля над неполитическими ресурсами, а именно экономическими, административными, военными, религиозными, культурными (интеллектуально-духовно-информационными) и социальными. Они образуют специфические элитные подгруппы, которые могут быть названы в соответствии с доступными им доминантными ресурсами.

Влияние данных групп не ограничено ни формальным процессом подготовки и принятия решений, ни официальными позициями в структурах политической власти. Источники влияния первой группы коренятся, прежде всего, в электоральной поддержке и способности мобилизовать активность адресных социальных групп; влияние представителей второй группы основано на их структурно-институциональных позициях, активности и интересах. Влияние первой группы более формально и кратковременно, влияние же второй группы отличается более высоким постоянством и силой. Ценности и умения, цели и технологии, используемые элитами в процессе влияния на принятие решений и зависящие от особенностей структурирования группы, ее качества, в значительной мере определяют содержательный аспект национального трансформационного процесса, изменений общества.

В процессе своего структурирования элиты способны образовывать множественные связи, наращивать социальный капитал, обеспечивающий устойчивость их положения и влияния. Результат данного процесса отражается концептом *элитных сетей*. Идея сети, при этом, используется для описания системы личных, групповых и институциональных отношений обмена взаимными ожиданиями и признаниями, в которые включаются представители элитной группы и которые определяют их взаимозависимость [3]. Элитные сети не возникают сами по себе, а конструируются через привлечение специальных стратегий, ориентированных на институционализацию групповых отношений. Институционализация элитных связей позволяет представителям группы использовать их как надежный источник получения новых социальных выгод. Элитные сети приобретают как горизонтальные, так и вертикальные измерения, которые хорошо отражаются, соответственно, понятиями “люди своего круга” и “нужные люди”. Эти измерения делают возможной, структурируют, организуют практику элитных сетей, которая, в свою очередь придает форму системе межэлитных отношений и “ограждает” ее, утверждая оппозиции “свой / чужой”.

Одной из задач предпринятого автором социологического изучения функционирующей региональной элиты в Украине (на примере Харьковской области) было определение механизмов структурирования элитных сетей¹. В статье будут представлены некоторые результаты данного изучения. Проблему структурирования элиты мы рассматриваем в контексте изменяющейся социальной структуры и культуры общества, как эффект формальной и неформальной селекции, социализации, воспроизводства, мотивации и рисков.

Рост гражданского общества, проявившийся в утверждении в постсоветский период множества политических партий, общественных организаций и инициатив, изменении правил

¹ Исследование “Размышления о функционирующей в Украине элите” проведено автором в мае-июне 1998 г. Использован метод экспертного опроса. Массив экспертов – 90 чел., сформирован из равных по численности долей влиятельных в области представителей государственно-управленческой, политической, экономической, интеллектуальной и военной групп, имеющих отношение к принятию важных для области и страны решений.

формирования институтов государственной власти, не только не привел к понижению доминантной роли элит во влиянии на трансформационный процесс. Более того, наши данные позволяют утверждать, что к концу 90-х годов XX века в украинском обществе усилился процесс кристаллизации элитных сетей, воспроизводства ряда существенных экс-номенклатурных качеств группы, а социальный раскол между носителями власти и всем остальным обществом достиг критических показателей.

Эта ситуация непосредственно отражается как в оценках экспертов, так и по результатам массовых опросов. Так, по данным общенационального опроса, проведенного под руководством автора осенью 2000 г., среди факторов социальной напряженности в стране, неудовлетворенности различными сторонами жизни наиболее сильными оказались факторы взаимоотношений между "народом и властью", руководства страной и конкретным населенным пунктом, где живет респондент (см. таблицу 1).

Таблица 1.

**Оценки населением страны существующей власти, ее отношений с народом
(в % к числу опрошенных, 2000 г., N=1800)**

1. Оценка взаимоотношений между народом и властью как напряженных (в т.ч. "очень")	2. Неудовлетворены (в т.ч. "очень") тем, как осуществляется руководство страной	3. Неудовлетворены (в т.ч. "очень") тем, как осуществляется руководство городом, где живет респондент
72,6	81,2	65,3

По результатам проведенного в 1998 г. опроса экспертов индекс средней взвешенной оценки влияния функционирующей элиты на жизнедеятельность общества расположен в зоне "определяющего влияния" ($I = +0,623$ при колебании индекса от -1 до $+1$). Вместе с тем, в данном влиянии, с точки зрения экспертов, преобладают не конструктивные, а дезорганизационные по своей социально трансформационной направленности эффекты (см. рис.1). Преобладающие корпоративные эффекты в функционировании элит (их отметили 57% опрошенных экспертов) не способствуют преодолению кризисного состояния общества, усиливают социальный раскол в отношениях власти. Данные эффекты существенным образом зависят от того, как происходит производство и структурирование группы.

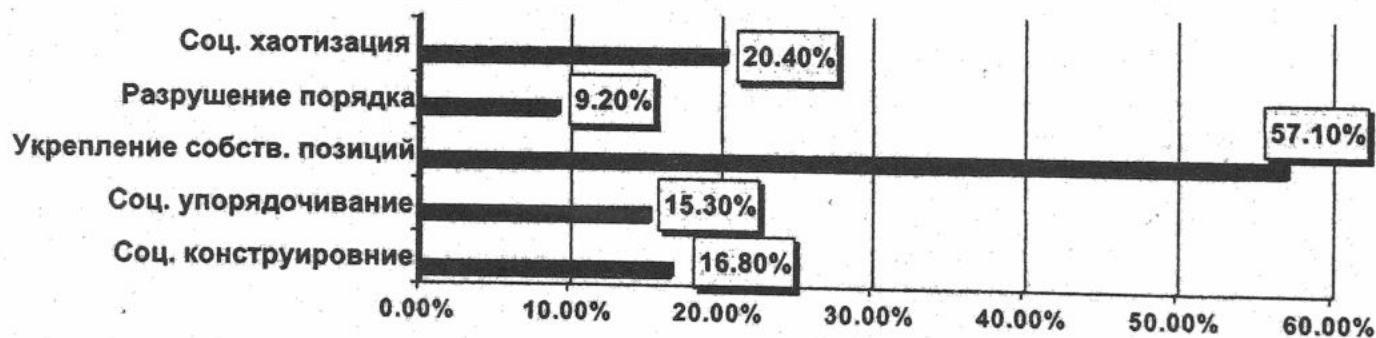

Рисунок 1. Содержательная оценка экспертами роли функционирующей элиты в современном украинском обществе (в % к опрошенным, N=90)

Известно, что с началом социальной трансформации украинского общества монолитность функционирующей элиты, характерная для советской системы, была разрушена. Так, уже по результатам исследований 1992-1993 гг. был сделан вывод о происшедшем процессе самоактуализации множественных протоэлитных образований, прежде всего регионального характера, и усиления соперничества между элитными и субэлитными группами [4, с.167]. С начала 90-х годов Украина переживала перманентный процесс элитообразования и социально-политического созревания формирующихся групп. Опрос экспертов, проведенный в 1998 г., позволяет сделать вывод об утвердившемся, в конце концов, множественном характере функционирующей в Украине элиты (см. рис.2).

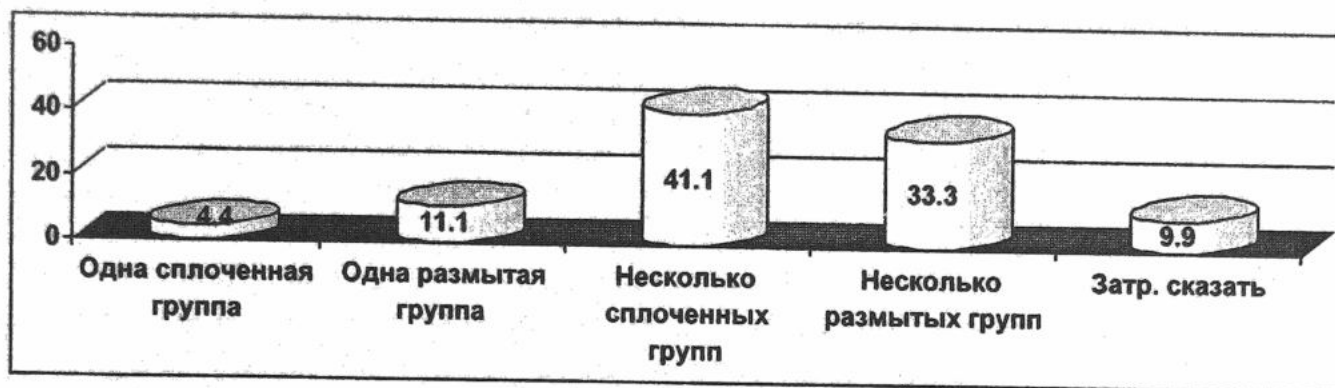

Рисунок 2. Распределение ответов на вопрос: “Как Вы считаете, функционирующая в Украине элита – это одна группа или несколько?” (в % к опрошенным экспертам, N=90)

Те исследователи, которые работают в рамках “транзитологии” либо “консоциальной демократии”, подчеркивают значение для преодоления социального кризиса факторов интеграции, демократического консенсуса и разделения власти между элитами на основе “социального пакта” [5]. Авторы, развивающие полиархическую либо демо-элитную перспективы, существенный фактор демократического развития видят в политическом компромиссе, который может стать результатом элитной дифференциации и плюрализации [6]. Вместе с тем, так или иначе, но именно фактор интеграции и когерентности элит, действующий как арбитр между конфликтующими социальными и экономическими тенденциями, “плетущий” элитные сети, выступает обязательным фактором стабилизации общественной динамики. А достигаемый элитный консенсус становится вполне совместимым с механизмами регулярных выборов. Последние лишь отражают изменения во внутреннем балансе сил среди элиты.

Какие же каналы структурирования элитных сетей стали значимыми в украинском обществе к концу 90-х годов XX века? Данные проведенного нами экспертного опроса позволяют обозначить следующие три ведущих канала:

1. во-первых, доступ индивидов в силу занимаемых ими профессионально-должностных позиций к тем или иным *легальным ресурсам* власти, и, прежде всего, законодательным и административно-распорядительным (средне взвешенная оценка значимости данного канала составляет 3,9 при максимальном значении 5 и минимальном 1). Указанные ресурсы играют роль катализатора в образовании и концентрации элитных сетей.
2. следующий по значимости канал – “личностный”, *ресурсы лидерства* (средне взвешенная оценка 3,8). Лидерство – многоликий феномен, включающий субъектов-личностей, мотивацию, окружающую группу, проблему, ситуативный контекст. Данный феномен может быть рассмотрен как форма или важнейший компонент коллективного принятия решения, по поводу которого элитная группа концентрируется и в результате которого сплачивается. Действие данного канала стимулирует развитие фактора преданности лидеру и группе. Ресурсы лидерства проявляются в политической и моральной (интеллектуальной) формах и способствуют формированию различных, хотя и взаимосвязанных каналов структурирования сети. Известный американский исследователь Д.Бёрнс обозначил данные каналы как “лидерство-сделка” и “лидерство-преобразование” [7, с.4]. “Сдельное лидерство” отражает отношения обмена между лидерами и последователями: предоставление должности, работы за собранные “голоса”, субсидий за вклад в деятельность группы, лояльность и пр. Данный ресурс формирует подвижную группу, преданность членов которой основана на отношениях зависимости. “Лидерство-преобразование” связано с использованием существующих потребностей, притязаний потенциальных последователей, но, кроме того, ориентировано на актуализацию иных мотивов последователей для удовлетворения более высоких потребностей. Такой канал способен формировать моральное лидерство и более глубоко интегрировать элитную группу.

По мнению 72,2% опрошенных экспертов фактор преданности лидеру группы играет определяющую либо значительную роль в структурировании элиты в современной Украине. Если, к тому же, принять во внимание, что моральные и идеологические ценности мало значимы в сплочении элит (такую позицию высказывают, соответственно, 61% и 46%), то из этого следует, что в структурировании элитных сетей в Украине преобладает канал "сдельного лидерства". Такой механизм стимулирует развитие клиентельных отношений, которые выражаются в создании сети "своих людей", находящихся в тесной личной взаимозависимости, в отношениях взаимной поддержки и обмена услугами между партнерами, обладающими неравными социальными возможностями. Социальным результатом является индивидуализация и корпоративизация элитных стратегий, рассогласование политического процесса, рост коррумпированности в общественных отношениях.

3. Наконец, третий существенный механизм структурирования – региональный (среднее взвешенное значение 3,5). Данный канал играл доминантную роль в первые годы после провозглашения независимости Украины и стимулировал опасную тенденцию, грозившую развалом формирующейся государственности, сегментацией социального пространства. Конфликтотенный потенциал данного механизма структурирования сохранился и в настоящее время, однако, оказался ограниченным действием легальных и идеологических факторов. Непосредственным продуктом действия данного канала структурирования являются противостоящие в борьбе за влияние / контроль над центральной государственной властью региональные элиты, корпоративизация политико-экономической жизни, а также отражающая интересы недоминантных региональных элит (т.е. не обладающих контролем / влиянием над институтами центральной власти) политика регионализации.

Такие каналы, как отраслевой (сфера активности), партийный и идеологический, до конца 1998 года не сформировали доминантных механизмов процесса структурирования элитных групп. Средние взвешенные оценки их влияния колеблются в пределах от 2,9 до 2,0.

Использование метода факторного анализа с варимаксом вращения при количестве итераций 6 позволило выделить следующие основные пути социального продвижения в структурах функционирующих в Украине элитных сетей (расположены по убывающей масштабов распространения):

- 1) "экспноменклатурный", для которого наиболее значим следующий комплекс факторов: принадлежность к бывшей советской номенклатуре, особенно ее "комсомольско-аппаратному" звену (факторная нагрузка 0,942) и наличие нужных связей, патронажа (0,301);
- 2) "награда за выслугу" – связан с факторами служебного продвижения (0,933), наличия нужных связей (0,340), а также удачного случая (0,212);
- 3) "профессионально-случайный" – наиболее значимы факторы профессионализма, высокой компетентности (0,907), а также удачного стечения обстоятельств (0,245), личного обаяния (0,235), социального статуса родителей (0,238);
- 4) "предписанный" – связан с факторами социального статуса родителей (0,867), личностной привлекательности (0,303), наличием престижной профессии (0,205);
- 5) "клиентельно-корпоративный" (не-номенклатурный) – доминируют факторы принадлежности к "команде" (0,845), финансовых возможностей (0,372), личной преданности "шефу" (0,370), наличия выгодных связей (0,246).

Как видно из приведенных данных, в социальных механизмах структурирования элиты господствуют отнюдь не механизмы компетентности, социального и профессионального авторитета. На характер механизмов безусловно существенно влияют особенности менталитета бывшей номенклатуры – именно того социального слоя, представители которого составили значительную часть современной функционирующей элиты. Не случайно представители различных групп экспертов практически единодушны в мнении о том, что в период независимости функционирующая элита в Украине сменилась лишь отчасти: более половины составляют представители бывшей партийно-комсомольско-советской номенклатуры (так считают 66-73% экспертов). Они сохранили властные позиции через приспособление к ситуации, изменение форм деятельности, должностную и функциональную рокировку,

использование механизма выборов, передачу высоких социальных позиций "по наследству" и пр. Наши данные еще раз подтверждают факт выраженного стремления функционирующей ныне элиты к социальному ограждению (в терминологии Ф. Паркина), повышению социальной закрытости, активному развитию плотных социальных сетей, их неформальной институционализации, воспроизводству экзномеклатурных способов функционирования группы.

В течение 90-х годов XX века прошли две волны легализации власти, влияния функционирующих элит. Первая волна была связана с самоутверждением представителей группы в экономической сфере через легализацию капиталов, ресурсов, первоначально накопленных либо теневым предпринимательством, либо полуофициальным путем через фактическое присвоение права распоряжения общественными ресурсами. С 1994 года активно проявилась вторая волна легализации – через политическую сферу. Первичная трансмиссия бизнес-элиты в политику в последние годы активно дополняется механизмами экономико-политического корпоративного клиентелизма. Это выражается в *стабилизации и укреплении плотных элитных "ядер", основанных на сильных ресурсах экономико-политического влияния, активно формирующих свою элитную сеть и адресные группы поддержки*. По мнению 41-43% экспертов более половины представителей политической и управленческой элиты являются сегодня собственниками крупного капитала, либо контролируют крупные финансовые потоки, другие виды капиталов. Структура элитных групп демонстрирует фактическое сращивание бизнес-элиты с государственно-административной и политической элитами по корпоративно-клиентельному принципу (см. рис.3). Бизнес-группы, по мнению более половины экспертов, заняли определяющие позиции в проводимой в современной Украине политике. Данные группы действуют в непосредственной связи с зависимыми представителями политической, управленческой, культурной и религиозной элит. А их чувство групповой общности формируется, прежде всего, в противопоставлении с остальной частью общества.

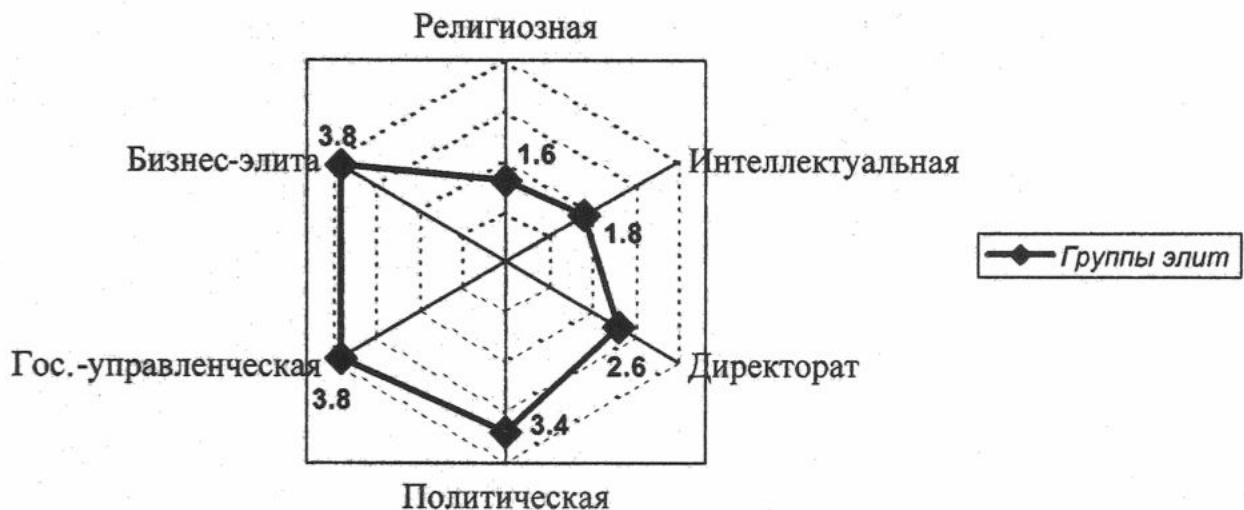

Рисунок 3. Структура элитных сетей по степени влияния на принятие важнейших для общества решений (ср. взвешенные оценки, где 1 – максимальное влияние, 0 – отсутствие влияния, N=90)

Анализ структурирования элитных сетей позволяет предположить, что уже к концу 90-х годов, после довольно длительного периода отсутствия выраженных тенденций, в Украине стала институционализироваться специфическая форма властных отношений, основанная на социальном расколе между элитными и внеэлитными группами, отчуждении большинства населения от власти, плотных элитных сетях с множественными пересекающимися "ядрами", воспроизводстве существенных качеств элиты номенклатурного типа. Данная форма реализуется в укрепившихся корпоративно-клиентельных отношениях, артикулирует значение социального капитала и, таким образом, стимулирует воспроизводство сдвоенного общества, сосуществующего в значимых и распространенных реальностях формальных и неформальных социальных практик.

Література:

1. Boulding K. Three Faces of Power. – Newbury Park, CA: SAGE, 1989. – P.12-76.
2. Political Elites in Anglo-American Democracies. Changes in Stable Regimes / Ed. By Harold D.Clark, Moshe M. Czudnowski. – Northern Illinois Univer. Press, 1987. – P. 11; Higley J., Pakulski J., Wesolowski W. Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe. – MACMILLAN Press LTD, 1998. - P. 2-3; Политические элиты в Центральной и Восточной Европе (проблемы переходного периода). – М.: ИНИОН РАН, 1998. – С.19-21.
3. Eldersveld S.J. Political Elites in Modern Societies. Empirical Research and Democratic Theory. – University of Michigan Press, Ann Arbor, 1989; Steen A. Between Past and Future: Elites, Democracy and the State in Post-Communist Countries. A Comparison of Estonia, Latvia and Lithuania. – Ashgate Publishing LTD, 1997. – P.112-195.
4. Куценко О.Д. Самоопределение правящей элиты как фактор социального риска в игровом поле украинской политики // На путях политической трансформации (политические партии и политические элиты постсоветского периода). – Вып.8. – Ч.П. – М.: Изд-во Московского Общественного Научного Фонда, 1997. – С.158 - 172.
5. O'Donnel G., Schmitter P.C. Transitions from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986; Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы // Полис. – 1992. – № 1-2. – С.217-225.
6. Etzioni-Halevy E. The Elite Connection: Problems and Potential in Western Democracy. – Boston: Basil Blackwell, 1993. – 136 p.
7. Burns J. MG. Leadership. – N.Y.: Harper and Row, 1978. –280p.

СРЕДНИЙ КЛАСС КАК ОСНОВА СОЦИАЛЬНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

The article deals with stabilizing part of the middle class in Ukrainian society. Analysis of sources which form middle class in connection with the processes of social stratification and specificity of transformation processes leads to the conclusion about the necessity of the fastest formation of the numerous groups in the social structure seeking to ensure their livelihood by their own work and affirm themselves in free, civil society.

У статті розглядається стабілізуюча роль середнього класу в українському соціумі. На підставі аналізу джерел формування середнього класу, у зв'язку з процесами соціальної стратифікації та специфікою трансформаційних процесів, робиться висновок про необхідність якнайшвидшого формування в соціальній структурі численної групи, яка прагне забезпечити собі існування власною працею і самоствердитися у вільному, громадянському суспільстві.

Ключевые слова: социальная трансформация, социальная стратификация, средний класс, классы.

Опыт постсоветского развития стран, существующих в настоящее время на территории бывшего СССР суверенно и независимо, указывает на ряд схожих для всех них проблем. Особо выделяется проблема достижения и обеспечения социальной стабильности. Социальный менеджмент, реализуемый в них, не всегда предполагает адекватность общественного управления как целям развития данного социума, так и важнейшим характеристикам его состояния. Но именно в этом заключается коренная причина социальной нестабильности с вытекающими отсюда последствиями.

Социальная трансформация – реальный факт нашей жизни. Ее направление, заданное начальным импульсом, не исключает определенных колебаний, вызывающих нежелательные, а подчас и резко отрицательные социально-экономические последствия. Реформы, проводимые в странах – бывших республиках СССР, повлекли за собой структурные изменения в некогда “монолитном” социуме. Вместо классово-сословной иерархической структуры “2+1” начинают формироваться новые социальные структуры, в которых “средний класс” призван играть роль основы социально-экономического благополучия и политической стабильности. Многие политические партии либерально-консервативного типа в качестве одной из своих программных целей выдвигают задачу формирования “среднего класса”.

Социальная трансформация воспринимается на субъективном уровне как системный кризис из-за крушения системы существовавших ценностей и, преимущественно, “слепым” поиском новых ориентиров развития. Кризисно-деградационные процессы в экономике, стремительные инфляционные процессы в финансах и их разрушительные последствия в социальной сфере стали основой интенсивного социального расслоения. Резкая поляризация общества на “очень бедных” и “очень богатых”, отсутствие “среднего класса” (представительного и многочисленного) ведет к слабости механизмов социального управления.

Вопросы стабильности общественного устройства ставились достаточно давно. Ещё Платон считал, что первоначальной формой общества, которая в то же время в наибольшей степени была подобной форме или идее государства – “наилучшим государством” – было царство мудрейших и богоподобных людей. Но распри внутреннего характера, основанные прежде всего на экономических интересах, привели к его коренным изменениям, т.е. к той же социальной динамике. Таким образом, “идеальное”, “наилучшее” государство – нежизненно. Из четырех типов государства, в большей степени близка к идеальному общественному устройству – тимократия, т.е. государство, основанное на честности (по определению самого Платона являющееся чем-то средним между властью аристократии и олигархией).

Бурега Валерий Васильевич – кандидат психологических наук, профессор, заведующий кафедрой социально-гуманитарных дисциплин, первый проректор Донецкой государственной академии управления (тел.: (062) 337-69-86, e-mail: academ@dsam.donetsc.ua)

В истории существовали такие государства. Нам известно об этом на примере Спарты, дорического государства на Крите.

Главными благами, на достижение которых направлялось управление государством, Платон называл, начиная с меньших – человеческих: “Меньшие блага – это те, во главе которых стоит здоровье, затем идет красота, на третьем месте – сила в беге и в остальных телесных упражнениях, на четвертом – богатство, но не слепое, а зоркое, спутник разумности. Первое же и главенствующее из божественных благ – это разумение; второе – сопутствующее разуму здоровое состояние души; из их смешения с мужеством возникает третье благо – справедливость; четвертое благо – мужество. Все эти блага по своей природе стоят впереди тех, и законодателю следует ставить их в таком же порядке. Затем ему надлежит убедить сограждан, что все остальные предписания имеют в виду именно это, то есть земные блага обращены на божественные, а все божественные блага направлены к руководящему разуму” [1, с.78]. Таким образом, мы имеем проверенный временем рецепт адекватного управления обществом с учетом социальной динамики. Причем социальной основой, своего рода базой должна стать та часть общества, которая не имеет своей целью ни власть аристократии, ни олигархии, ни демократию.

Карл Поппер в “Чарах Платона” указывал, что “...по мнению Платона, великий космический поворотный пункт совпадает с поворотным пунктом в человеческой действительности, т.е. в ее моральной и интеллектуальной сферах, и поэтому мы можем считать, что он вызван к жизни моральными и интеллектуальными усилиями человечества. Платон также полагал, что подобно тому, как всеобщий закон упадка проявляется в политическом упадке, обусловленном моральным упадком, так и наступление космического поворотного пункта может проявляться в появлении великих законоучителей, чей ум и моральная воля положили бы конец периоду политического распада” [2, с.51-52]. Очевидно, в результате длительной и напряженной, прежде всего, интеллектуальной, созидательной, моральной деятельности человека и появляется та часть общества, которая обеспечивает его стабильность в развитии. Разумеется, речь идет о среднем классе, если пользоваться современной терминологией. Человеческое общество неоднородно. Оно дифференцируется по имущественным, культурологическим, поведенческим и другим характеристикам на определенные совокупности индивидов, находящиеся в постоянном взаимодействии друг с другом, образующие определенные имущественные, профессиональные, этнические и т.д. социальные группы.

Таким образом, структурированность общества есть объективная закономерность. Важнейшими элементами социальной структуры общества, прежде всего современного, являются классы. Социальные классы – это большие группы людей, объединенных общностью мест, занимаемых в рамках экономической системы, а также позиций в континууме отношений по поводу власти, эксплуатации и равенства.

Человеческое общество разделяется на социальные классы в соответствии с наиболее общими основаниями (критериями), в качестве которых наиболее часто выделяются не только уровень доходов, но и характер выполняемой работы, образование и даже место проживания. К отличительным признакам социального класса могут быть отнесены:

- наличие определенного социального статуса;
- род деятельности;
- уровень образования;
- размер доходов;
- склонность к стереотипизации поведения;
- открытость границ класса как возможность перехода из одного в другой.

Исходя из таких посылок, социальные классы определяются как большие, однородные и относительно стабильные, иерархически организованные общественные группы имеющие общность интересов, ценностных ориентаций и поведенческих стереотипов.

В соответствии с марксистской теорией, в зависимости от определяющего способа производства в рамках конкретной социальной структуры различают и общественные классы. В “Нищете философии” Карл Маркс отмечал: “Экономические условия превратили сначала

массу народонаселения в рабочих. Господство капитала создало для этой массы одинаковое положение и общие интересы. Таким образом, эта масса является уже классом по отношению к капиталу, но еще не для себя самой. В борьбе ... эта масса сплачивается она конституируется как класс для себя" [3, с.183]. Макс Вебер, возражая К.Марксу, замечал, что основным критерием для выделения классов должен быть хозяйственный интерес его представителей, но при этом наличие собственности на средства производства или ее отсутствие не обязательно. Такой подход, став главенствующим в современной социологической науке, делает попытку преодоления классового характера общества в прежнем его понимании. Но при этом сама проблема не снимается. Общественная практика убеждает, что "...вопреки пророчеству Маркса о том, что общество делится строго на два класса, мы обнаруживаем, что согласно его собственным допущениям, может возникнуть следующая классовая структура: (1) буржуазия, (2) крупные землевладельцы, (3) средние и мелкие землевладельцы, (4) сельские рабочие, (5) новый средний класс, (6) промышленные рабочие, (7) люмпен-пролетариат. (Разумеется, могут возникнуть также социальные группы, являющиеся комбинациями перечисленных классов.) Более того, оказывается, что при этом может быть подорвано единство класса промышленных рабочих" [4, с.171-173].

Под новым средним классом К.Поппер понимал привилегированную группу рабочих, которые чувствовали бы свое превосходство над людьми физического труда, но в то же время зависели бы от милости того, кто правит.

В современной социологической литературе понятие среднего класса не получило однозначного толкования. В прошлом оно использовалось для обозначения квалифицированных работников индустриального сектора, фермеров, учителей и преподавателей, врачей, инженеров, государственных служащих и военных, что подчеркивало относительно высокий уровень их жизни и социальной мобильности по сравнению с пролетариатом. Затем в категорию среднего класса попали профессиональные управленцы [5, с.467-468].

Питер Дракер отмечает, что средний класс не является ни капиталистическим, ни рабочим, но стремительно захватывает доминирующие позиции во всех промышленно развитых странах: это работающий по найму средний слой профессионалов – менеджеров и специалистов. По его мнению, именно средний класс, а не капиталисты, обладает властью и влиянием в обществе. В то же время, в социальном, экономическом и культурном аспектах он ассимилирует и поглощает рабочих, превращая их в работающих по найму профессионалов [6, с.98-99]. Это становится возможным на основе соединения рабочей силы со знаниями, которые делают ее мобильной. "Работники, владеющие знанием, в отличие от производственных рабочих, владеют средствами производства: их знание всегда с ними. В то же время, потребности организаций в знании могут изменяться непрерывно. В результате все большим и большим числом самых нужных и самых высокооплачиваемых работников в развитых странах уже нельзя будет "руководить" в традиционном смысле слова. Во многих случаях такие работники не будут даже состоять в трудовых отношениях с организациями, для которых они исполняют работу. Но их будут привлекать в качестве подрядчиков, экспертов, консультантов, партнеров в совместных предприятиях и так далее. Все большее число людей будет отождествлять себя со своим знанием, а не организацией, которая им платит" [7].

Становясь многочисленным и влиятельным, практически во всех сферах общественной жизни, средний класс приобретает значение "естественного предела правящему классу" (по Гаэтано Моска), который определял его как: большой по численности класс, занимающий прочное экономическое положение, при котором он не зависит от тех, в чьих руках находится власть, а его благосостояние позволяет уделять часть времени культурному развитию и приобрести интерес к общественному делу и то, поистине почти аристократическое чувство, какое только и может побуждать людей на служение благу своей страны без иных поощрений, кроме удовлетворения самолюбия [8].

Продолжая эту мысль, Людвиг Эрхард, которому отданы лавры "отца германского экономического чуда", в своей книге "Благосостояние для всех" писал: "Я не могу предста-

вить средние классы населения иначе, — и только на этой основе я признаю их, — как слой населения, заключающий в себе или стремящийся объединить людей, которые из чувства собственной ответственности и на основе собственной трудовой деятельности хотят обеспечить свое существование. Качества, которые должны составлять для средних классов высшую ценность: чувство личной ответственности за свою судьбу, независимое существование, решимость обеспечить себе существование собственной трудовой деятельностью и желание самоутверждения в свободном обществе, в свободном мире. Все наши попытки ограничить эту свободу, подорвать эту мужественную решимость к существованию, понизить ценность индивидуальности и самостоятельности трудовой деятельности, не послужит опорой среднему слою, а окажутся ударом по нему... Если как раз в этом слое нашего народа будет потеряна решимость к самоутверждению на основе собственной трудовой деятельности, то от этого среднего слоя действительно не останется ничего, кроме группы людей, требующих защиты, чтобы иметь возможность жить немного лучше, чем другие. Но это приведет к этической ценности среднего слоя” [9, с.140-141].

Средний класс, “певцом” которого являлся Г.Моска, сформировался в результате длительного времени из мелких производителей, ремесленников, торговцев и т.д. Научно — техническая революция, приведшая к совершенствованию технологических процессов в производстве, усложнившая процессы управления им привела к появлению специалистов (в том числе и профессиональных управленцев) — носителей квалификации, основанной на общенаучных и специальных знаниях. По различным оценкам, численность среднего класса в странах с развитой социально ориентированной рыночной экономикой составляет до 75% занятого населения.

По данным Р.Колемана социальная структура американского общества имеет следующие характеристики:

- высший класс — менее 1%,
- низший высший класс — около 2%,
- средний высший класс — 12%,
- средний класс — 32%,
- рабочий класс — 38%,
- высший низший класс — 9%,
- низший низший класс — 7%.

К высшему среднему классу относятся, в данном контексте, “выходцы из обычных семей, не обладающие особым богатством. Все их усилия направлены на карьерный рост. Чаще всего это профессионалы в своей области, независимые бизнесмены и руководители корпораций. Верят в необходимость образования и стремятся, чтобы их дети получили профессиональные или административные навыки и умения. Члены этого класса любят идеи и высокую культуру. Ориентированы на гражданственность. Субъекты потребительского рынка хороших домов, одежды и бытовой техники”. Собственно, средний класс — это “рабочие и служащие со средней зарплатой; живут в “лучшей части города” и стараются делать все “как подобает”. Очень часто покупают популярные товары для того, чтобы не отставать от моды. 25% имеют импортные автомобили, большинство ищет “самые лучшие марки”. С их точки зрения, достойная жизнь — красивый дом в приятном уголке престижного района с хорошими школами. Средний класс верит в то, что деньги нужно вкладывать в обучение детей, получение ими высшего образования” [10, с.234].

Период развития, предшествовавший советскому, в Украине как части Российской империи, с точки зрения уровня зрелости общественной структуры, характеризовался наличием ярко выраженных классовых признаков. Средний класс, занимал достойное место в социальной структуре, исполняя роль интеллектуальной элиты наряду с лучшими представителями высшего класса. Революция 1917 года и разразившаяся вслед за ней Гражданская война привели к тому, что “бывшие” (и в их числе средний класс) практически были уничтожены, а оставшаяся часть старой интеллигенции была вынуждена играть роль интеллектуальной прислуги.

В тоже время социальные преобразования стали, своего рода, толчком для выдвижения множества представителей бывших нижних слоев, в том числе и в ряды "новой" советской интеллигенции. Ее представители исполняли роль субэлиты, не теряя, в то же время, теснейшей связи с той социальной базой, на которой они выросли. Субэлиты стали своеобразными поставщиками выдающихся специалистов, руководящих кадров различных уровней, советской бюрократии, огромной массы специалистов, если не принимающих решения, то существенно влияющих на этот процесс на подготовительных этапах. В этом, в очередной раз, проявилась историческая закономерность, которую Тоффлер описывает следующим образом: "После любого кризиса или политического переворота возникала скрытая иерархия власти в ее местных вариантах. Имена, лозунги, партийные ярлыки и кандидаты могли меняться; революции могли нахлынуть и отступить. За большими письменными столами красного дерева появились новые лица. Однако основной архитектурный стиль власти сохранялся. Неоднократно за последние три столетия то в одной стране, то в другой бунтовщики и реформаторы пробовали брать штурмом вершины власти, построить новое общество, основанное на социальной справедливости и политическом равенстве. Порой такие движения с их обещаниями свободы для всех возбуждали эмоции миллионов. Время от времени революционерам даже удавалось свергнуть старый режим. Однако всякий раз конечный результат оказывался одним и тем же. Бунтовщики заново создавали, теперь уже под своим флагом, схожую структуру субэлит, элит и суперэлит. Такая интеграционная структура и управлявшие ею технократы были столь необходимы цивилизации Второй волны, как заводы, природное топливо или ядерные семьи" [11, с.127].

Тоффлер отводит ведущую роль так называемым "интеграторам", по своей социально-классовой сущности являющихся именно тем средним классом, который призван объединять общественную структуру. Тогда становится понятным источник мифа о чудодейственных качествах среднего класса как гаранта социальной стабильности.

По Т. Парсонсу, в современном обществе "...уже не так просто определить, является ли элитой, которая ранжируется выше других, элита бизнеса или же "лучшие фамилии", а может быть, самые высокие положения – положения специалистов или же высшие должности в правительстве? Главное значение для ответа на этот вопрос имеет тот факт, что не существует в нашем обществе таких четких стандартов, согласно которым тем или другим из них можно было бы отвести первое место, как это делалось в средние века, а еще более явно – при выделении касты брахманов в Индии" [12, с.593]. Вся проблема, как считал Парсонс, заключается в преобладании адаптивных функций в социальной системе. Вместе с тем, Парсонс указывал на то, что различием между общественными классами могут служить возможности иметь высокий статус, выполнять профессиональную роль высокого уровня, как в случае различия между "верхними" и остальными слоями среднего класса. "Традиционная граница между "средним" и "нижним" статусным классом в западном мире проводится... в терминах разделения профессий на "беловоротничковые" и "рабочие" [12, с.628].

В современном украинском обществе наблюдаются практически все отмеченные Парсонсом классово – статусные "границы – различия". Трансформационные процессы, происходящие в украинском социуме, следует определять как трансформацию в обществе с начинающей складываться рыночной экономикой. Вследствие изменений социальной структуры, вызванной появлением в кратчайшие сроки новых социальных групп при почти полном сохранении ранее существовавших, стал возможным неэквивалентный социальный обмен. Произошло резкое социальное расслоение. В "явочном" порядке появился относительно немногочисленный социальный слой "новых украинцев" и наиболее предприимчивой части бывшей советской номенклатуры, претендующие на львиную долю социального престижа и влияния. На другом социальном полюсе расположилась многочисленная группа людей, которые из "хозяев жизни", "гегемонов" превратились в экспериментальный материал для выяснения вопроса, что еще можно с ним сделать: не выплачивать по полгода и более зарплату, отнимать последние сбережения, заставлять платить налоги, которые не оставляют средств для существования и т.д. Промежуток между ними заполняет слой

мелких предпринимателей (собственников мелких предприятий, мелких торговцев), которым в перспективе отводится роль среднего класса.

Бывшая советская интеллигенция не стала, как ожидалось, одним из главных источников для формирования среднего класса. Интеллигенция, ранее игравшая роль интеллектуальной элиты, занимала в обществе положение, не отличавшееся от низших слоев. Она не смогла, в своей абсолютной массе, в силу неэквивалентности социального обмена, ставшего жестокой реальностью трансформационного периода, составить социальную основу формирующегося среднего класса. Хотя сейчас и отмечаются факты, когда некоторые интеллектуалы, сделавшие своей сферой деятельности менеджмент, адвокатуру и т.п. отвечают основным признакам среднего класса в силу высоких доходов получаемых за выполняемую по найму высококвалифицированную работу. Но принадлежность их к среднему классу достаточно условна, т.к. их деятельность не может быть признана самодостаточной. Исполнение ими роли среднего класса ограничено во времени выполнением для формирующихся элит обслуживающих функций и безусловной подчиненностью.

Исходя из специфики складывающейся социальной структуры в Украине, предпочтительные шансы для исполнения роли социальной основы среднего класса имеет предпринимательство. Рыночная экономика, которая начинает складываться в Украине, формируется под влиянием целого ряда различных факторов. Ее функционирование призвано решить, в конечном счете, главную задачу – обеспечение достойной жизни народа. Важнейшая роль в этом отводится предпринимательству, как государственному, так и частному. В силу многочисленных причин предпринимательство отечественными учеными изучено недостаточно. До сих пор мы не располагаем общепринятым понятийным аппаратом. Отношение к предпринимательству в нашем обществе также далеко не однозначное.

Толковый словарь русского языка В. Даля дает определение понятия “предпринимать” – как затевать, отваживаться исполнить какое-то новое дело, приступить к осуществлению чего-то значительного. Содержание этого понятия может быть расширено с помощью американского толкового словаря, где предприниматель определяется как “лицо”, которое выступает организатором и управляющим деловым предприятием и принимает риск на себя. В современном понимании предпринимательство – процесс создания чего-то особого по своему значению, требующий затрат необходимого времени, усилий, предполагающий сопутствующие финансовые, душевные, социальные риски, имеющий в качестве вознаграждений денежное и психологическое удовлетворение. Сущность современного предпринимательства, которая делает его наиболее вероятным кандидатом для основы среднего класса, как убеждает мировой опыт, состоит в том, что не сводится к ориентации только на собственное благосостояние. Стремление к максимизации прибыли выступает характерным для предпринимателя, но оно направлено, прежде всего, на накопление капитала, рассматриваемого как главное условие для развития своего дела (предприятия). Й. Шумпетер писал об этом: “Типичный предприниматель никогда не ставит перед собой вопрос, принесет ли ему каждое затраченное им усилие достаточную компенсацию в виде “прироста наслаждений”. Его мало заботят гедонистические результаты его труда. Он работает не зная покоя потому, что не может иначе, цель его жизни состоит в том, чтобы получить наслаждение от достигнутого. Если же у него возникает такое желание, то это не конец пути, а симптом паралича, не достижение цели, а предвестник физической смерти” [13, с.192].

С учетом национальных традиций можно говорить, что в Украине существуют достаточно сильные исторические корни такого социально-экономического явления как предпринимательство. Но они были деформированы в условиях социалистической системы хозяйствования. Не вдаваясь в подробности и исторические примеры, можно только допустить, что последние несколько десятилетий предпринимательство развивалось в основном в виде теневого бизнеса. Это, в свою очередь, сыграло не совсем благовидную роль в его оценке общественным сознанием. Но предпринимательство – реальный факт нашей жизни. Особую категорию предпринимателей, существенно влияющую на социальное самочувствие нашего общества в целом, составляют так называемые “самозанятые” граждане,

или индивидуалы, имеющие свое маленькое дело и совмещающие в своей "фирме" все возможные должности. Но, как убеждает статистика, это самый "затененный" вид предпринимательства [14, с.33].

Таблица.

Занятость на предприятиях в Украине 1999 году

Размер предприятия (по числу занятых работников)	Количество предприятий в Украине, шт.	Доля предприятий, зарегистрированных в органах гос. власти, %	Число занятых работников (по Украине в целом), чел.	Из них в незарегистрированных предприятиях, чел.
Самозанятые	2651433	24,6	2651435	1999180
1-5	148976	37,6	516947	322275
6-10	104608	94,1	850450	50177
11-50	123757	99,5	318922542	15946
51-250	33169	99,5	42064444	21032
Более 250	10851	99,4	9822542	58935
Всего	3073244		21237054	2667545

Основными причинами, уводящими предпринимательство в теневой сектор экономики, являются: существующая налоговая система; недостаток оборотных средств; низкий рыночный спрос на продукцию предприятия; законодательные условия; инфляция; административный контроль со стороны государственных органов; стремление максимизировать прибыль и снизить издержки.

Это привело к тому, что в Украине сформировалась весьма специфичная модель теневой экономики. Ее основные черты – уход от налогов, "бегство" капитала за границу, двойная бухгалтерия, челночная и бартерная торговля, скрытая безработица и коррупция. Тем не менее, вопреки западным стереотипам, отечественная теневая экономика производит вполне легальную продукцию и предоставляет услуги, не вызывающие сомнения у потребителей с точки зрения их легальности. На криминальные группировки приходится не более 3% теневого сектора. Теневая экономика в Украине неравномерно представлена в различных областях. Так, по оценкам Госкомстата, теневой сектор в строительстве составляет около 8%, а в торговле он превышает 63%. Одновременно отмечается устойчивая тенденция к росту теневой экономики.

Исследованиями Фридриха Шнайдера установлено, что во второй половине 90-х годов в развитых странах теневая экономика была эквивалентна в среднем 12% ВПП, в странах с переходной экономикой – 23%, а в развивающихся – 39% [15].

Сегодня в Украине отмечается наличие четырех форм предпринимательства на основе:

- госпредприятий;
- частной собственности;
- коллективных предприятий;
- на индивидуальной основе (без найма рабочей силы).

Вполне возможно, что именно предпринимательство во всех его формах станет именно той основой, на которой сможет сформироваться и развиваться тот самый гарант социальной стабильности (по Г.Моска) – "средний класс". Возможно, что предпринимательство как сфера деятельности привлекает потому, что оно позволяет добиваться определенной стабильности в условиях аномического состояния украинского общества как следствия кризисного состояния в социально-экономической и политической сферах его жизни. В связи с этим, логичным шагом должна стать всемерная поддержка предпринимательства в

стране, перевод его на цивилизованный уровень.

Источники формирования среднего класса достаточно многообразны и представленные ранее могут рассматриваться только как некоторые возможные. Так или иначе, приходится констатировать “эмбриональный” уровень развитости среднего класса в нашей стране. На сегодня он не способен выполнять функцию противостояния социальным и классовым конфликтам, стабилизатора общественного развития. Причины этого неутешительного вывода заключаются в следующем.

Во-первых, для формирования среднего класса потребуется достаточно длительный период.

Во-вторых, для формирования среднего класса необходим достаточный уровень развития социально ориентированной экономики, которая, как убеждает мировой опыт, всегда есть следствием непосредственного участия в ее функционировании государства. Сегодня украинское государство не может продемонстрировать сколь значимые в этом направлении усилия.

В-третьих, стабилизационный потенциал среднего класса может быть реализован только в рамках гражданского общества. Среди приоритетов такого общества: политические права, собственно гражданские права и социально – экономические права. Понимая под ними права на участие в выборах и членство в политических организациях, на свободу слова и совести с незыблемым равенством перед законом, на экономическое благополучие и социальную защиту, вполне реально правильно оценивать современное состояние нашего социума.

Таким образом, следует заключить, что для украинского общества скорейшее формирование среднего класса является насущной потребностью. Определенные условия для этого уже налицо. Вселяет оптимизм некоторый подъем деловой активности, убеждающий в возможности преодоления затяжного кризиса в социальной и экономической сферах. Теперь необходимо четкое понимание роли среднего класса в стабилизационных процессах и его места в формировании социальной политики идущего к своему первому 10-летию молодого суверенного государства Украина.

Литература:

1. Платон. Законы. – М.:Изд - во “Мысль”, 1999. – 832 с.
2. Поппер Карл Раймунд. Чары Платона // Открытое общество и его враги. – М.:Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. – Т.1. – 448 с.
3. Маркс К. и Энгельс Ф. Нищета философии. /Соч., Т.4.– С.183.
4. Поппер Карл Раймунд. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы // Открытое общество и его враги. – М.: Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992.– Т. 2. –528 с.
5. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация: Научное издание. – М.:“Academia” – “Наука”, 1999.– 724 с.
6. Drucker P.F. Landmarks of Tomorrow. New Brunswick (US) – London (UK), 1996. P.98-99.
7. Peter Drucker on the Profession of Manegement. Harvard Busines Scool Press, 1998.
8. Моска Г. Элементы политической науки // Социологические исследования. – 1995. – № 4.– С.138-139; Паутов А. Теоретик правящего класа: Гаэтано Моска – классик и современник // Независимая газета.–1998.– 14 октября. – № 191(1762).
9. Эрхард Л. Благосостояние для всех. – М.:Начала Пресс, 1991.– 252 с.
10. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент / Пер. с англ. – СПб:Издательство “Питер”, 1999. – 896 с.
11. Тоффлер Э. Третья волна. – М.:ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1999.– 784с.
12. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.:Академический Проект, 2000. – 880 с.
13. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Экономика,1982.– С.192.
14. Серов В.А. А то мы не знали... // Бизнес.– 1998.– №6(369).– 7 февраля.
15. Черная дыра // Деловой Донбасс.– 2000.– №11(224).– С.4.